

Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ ΥΦΟΥΣ ΣΤΙΣ ΣΥΖΗΤΗΣΕΙΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΛΟΓΙΩΝ ΜΕΤΑΞΥ ΤΟΥ ΙΗ' ΚΑΙ ΤΟΥ ΙΘ' ΑΙΩΝΑ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΑΝΤΕΠΙΣΤΕΛΛΟΝΤΟΣ ΜΕΛΟΥΣ Κ. VINCENZO ROTOLO

Πρὶν ἀπ' ὅλα ἐπιθυμῶ νὰ ἐκφράσω, μαζὶ μὲ τὴ συγκίνησή μου, τὶς βαθύτατες εὐχαριστίες μου γιὰ τὴν τιμὴ ποὺ μοῦ ἔκανε ἡ Ἀκαδημία Ἀθηνῶν ἐκλέγοντάς με ἀντεπιστέλλον μέλος τῆς στὴν Τάξη τῶν Γραμμάτων καὶ Καλῶν Τεχνῶν. Ὅπως ποτε, σ' αὐτὴ τὴν ἀπόφαση θὰ ἔπαιξε ρόλο ὅχι τόσο ἡ μικρὴ μου προσφορά στὸ χῶρο τῆς φιλολογίας, ὅσο ἡ ἀγάπη μου πρὸς τὴν Ἑλλάδα, καὶ ἴσως καὶ ἡ ιδιότητά μου ὡς μακρινοῦ ἀπογόνου τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος.

Αὐτὴ τὴ στιγμή ἡ ἐγγνωμοσύνη μου ἀπευθύνεται σ' ὅλα τὰ ἔγκριτα μέλη τοῦ ἀνωτάτου πνευματικοῦ ιδρύματος τῆς Ἑλλάδος, μεταξὺ τῶν ὁποίων συγκαταλέγονται σεβαστοὶ μου δάσκαλοι καὶ διαπρεπεῖς συνάδελφοι. Θὰ μοῦ ἐπιτρέψετε μονάχα νὰ μνημονεύσω ἰδιαίτερα τὸν ἀξέχαστο ποιητὴ Νικηφόρο Βρεττάκο, ποὺ τὸ ἔργο του ἀποτελέσει γιὰ μένα ὅχι μόνο ἀντικείμενο συνεχοῦς μελέτης, ἀλλὰ καὶ πηγὴ σπουδαίου πνευματικοῦ καὶ ἀνθρώπινου ἐμπλουτισμοῦ.

* * *

Τὸ θέμα ποὺ διάλεξα γιὰ τὴ σημερινή μου ὁμιλία πραγματεύεται ἓνα μικρὸ καὶ συγκεκριμένο σημεῖο τοῦ ἀπέραντου καὶ ἐλκυστικοῦ τομέα τοῦ ὕφους. Ἀνέκαθεν ὁ ἄνθρωπος προσπάθησε νὰ ἐρευνήσει τοὺς τρόπους μὲ τοὺς ὁποίους συνδέεται ἡ σκέψη μὲ τὴ γλώσσα, τὸ περιεχόμενο μὲ τὴ μορφή, ὁ ἐνδιάθετος μὲ τὸν προφορικὸ λόγο —γιὰ νὰ χρησιμοποιήσουμε τοὺς ὅρους τῶν ἀρχαίων ρητόρων. Στὸ ἰδιαίτερο πεδίο τοῦ ὕφους, ὅπως ἄλλωστε σ' ὅλα τὰ ἄλλα πεδία ποὺ σχετίζονται μὲ τὴ φύση καὶ τὴ λειτουργία τοῦ λόγου, οἱ Ἕλληνες ἔθεσαν τὰ θεμέλια καὶ προχώρησαν σὲ βάθος, ἀνοίγοντας τὸ δρόμο στὶς σπουδαῖες προόδους ποὺ σημειώθηκαν στοὺς καιροὺς μας.

Ὁ μισὸς αἰώνας ποὺ μεσολαβεῖ ἀπὸ τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 18ου αἰώνα ἕως τὸ πρῶτο τοῦ 19ου, εἶναι ἓνα σύντομο χρονικὸ διάστημα, ποὺ εἶχε ὅμως μεγάλη σημασία γιὰ τὴν ἐξέλιξη γενικὰ τοῦ νεοελληνικοῦ πολιτισμοῦ, καὶ ἰδιαίτερα τῶν ἀναζητήσεων γύρω ἀπὸ τὴ γλώσσα. Στὸν τομέα τοῦ καθαντὸ γλωσσικοῦ ζητήματος, καθὼς ἡ παρουσία τῶν δημοτικιστῶν στὸ στίβο τῶν γλωσσικῶν ἀγώνων ἀρχίζει νὰ γίνεται πιὸ αἰσθητὴ καὶ ὀργανωμένη ἀπ' ὅ,τι στὸ παρελθόν, προκλήθηκε μία ὀξεῖα ἀντίδραση τῶν ἀρχαϊστῶν. Ἡ διαλλακτικὴ θέση τῆς μέσης ὁδοῦ, ποὺ τὴν ὑποστήριξε κυρίως ὁ Κοραῖς, μὲ τὸ κύρος τοῦ διεθνῶς ἀνεγνωρισμένου ἐλληνιστῆ, ὅχι μόνο

χτυπήθηκε σκληρὰ καὶ ἀπὸ τὶς δύο ἀντιμαχόμενες παρατάξεις, ἀλλὰ δέχθηκε σφοδρὲς ἐπιθέσεις καὶ ἀπὸ ὀπαδῶν παρόμοιων μεσαίων λύσεων, ὅπως ἦταν ὁ Κοδρικᾶς καὶ ὁ κύκλος του.

Ἔτσι, σὲ μία πρώτη φάση, ἡ διαμάχη γιὰ τὴ γραπτὴ γλῶσσα στρεφόταν γύρω ἀπὸ τὸ δίλημμα ἀρχαῖστική γλῶσσα, ἢ δημοτικὴ γλῶσσα· μετὰ τὴν ἐμφάνιση τοῦ Κοραΐ καὶ τῶν ὀπαδῶν του, σ' αὐτὰ τὰ δύο ἀντίθετα πρότυπα προστέθηκε καὶ ἡ διορθωμένη δημοτικὴ. Ἀνάμεσα στοὺς ἀρχαῖστὲς ἦταν ὁ Εὐγένιος Βούλγαρης, ὁ Νικηφόρος Θεοτόκης, ἀργότερα ὁ Νεόφυτος Δούκας καὶ ὁ Στέφανος Κομνητᾶς· ὑπὸ τὴ σημαία τῶν δημοτικιστῶν ἦταν στρατευμένοι ὁ Καταρτζῆς, ὁ Χριστόπουλος, ὁ Βηλαρᾶς, ὁ Σολωμός· στὸ μεταίχμιο τῶν δύο παρατάξεων πρέπει νὰ τοποθετηθοῦν —μὲ ἀρκετές, ὅμως, διαφοροποιητικὲς ἀποχρώσεις— ὁ Μοισιῶδαξ, ὁ Κωνσταντᾶς, ὁ Φιλιππίδης, ὁ Κοδρικᾶς, ὁ Κρομμύδης, ὁ Κούμας, ὁ Οἰκονόμος.

Ὅπωςδήποτε, ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 18ου αἰῶνα, τὸ γλωσσικὸ ζήτημα στὴν Ἑλλάδα δὲν περιορίστηκε πιά στὰ παραδοσιακὰ πλαίσια τῶν φιλολογικῶν ἐριδῶν, ἀλλὰ ἐπεκτάθηκε καὶ σὲ ἄλλους τομεῖς: ἐκπαιδευτικούς, πολιτισμικούς, κοινωνικούς. Ἀπ' αὐτὴ τὴν ἄποψη ἡ Ἑλλάδα συμβάδιζε μὲ τὶς ὑπόλοιπες χῶρες τῆς Εὐρώπης, ὅπου ἡ γλῶσσα, ἰδιαίτερα μετὰ τὴ σημαντικὴ στροφὴ τοῦ Διαφωτισμοῦ, εἶχε ἐνταχθεῖ σὲ εὐρύτερα πεδία πνευματικῆς δράσης, πέραν ἀπὸ τὴν καθαρὴ γραμματικὴ ἀνάληψη. Παρέμεναν, ἀντίθετα, ἰδιαίτερο γνῶρισμα τοῦ ἐλληνικοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος —μὲ κάποια, μόνον, ὁμοιότητα μὲ τὸ ἀντίστοιχο πρόβλημα τῆς Ἰταλίας— δύο στοιχεῖα: ἡ διγλωσσία, καὶ ἡ ἔντονη παρουσία τοῦ πατριωτικοῦ στοιχείου. Δὲν μπορούσε, ἄλλωστε, νὰ γίνῃ διαφορετικὰ, ἀφοῦ ὁ ἀγῶνας γιὰ τὴν ἐθνικὴ γλῶσσα, σ' ἐκεῖνα τὰ κρίσιμα χρόνια τοῦ Ἑλληνισμοῦ, συμπορευόταν, χρονικὰ καὶ αἰσθηματικά, μὲ τὸν ἀγῶνα γιὰ τὴν ἐθνικὴ ἀνεξαρτησία.

Ὅπως εἶναι γνωστό, τὰ πρῶτα σκιρτήματα τῆς ἀναγέννησης τῆς ἐλληνικῆς παιδείας, κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν, ἐκδηλώθηκαν στὶς ἐλληνικὲς κοινότητες τῆς διασπορᾶς, ὅπου λειτουργοῦσαν ἐλληνικὰ τυπογραφεῖα καὶ σχολεῖα, καὶ ὅπου ζοῦσαν εὐποροὶ καὶ μορφωμένοι Ἕλληνες, διαπνεόμενοι ἀπὸ θερμὸ πατριωτισμὸ καὶ ἀπὸ σπάνια εὐαισθησία γιὰ τὴν παιδείαν. Κύριος στόχος τοὺς ἦταν, φυσικά, ἡ προετοιμασία τοῦ ἀγῶνα γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τοῦ ἔθνους ἀπὸ τὸν τούρκικο ζυγὸ· παρὰλληλα, ὅμως, ἐπιδίωκαν καὶ τὴ διάδοση τῶν γραμμάτων. Παρακολουθώντας, στὶς μεγάλες εὐρωπαϊκὰς πόλεις, τὴν ἀνάπτυξη τῆς φιλοσοφικῆς σκέψης, τῶν ἐπιστημῶν, τῆς παιδείας, οἱ φωτισμένοι αὐτοὶ Ἕλληνες προσπαθοῦσαν νὰ διοχετεύσουν πρὸς τὴν ἐλληνικὴ διανόηση ὅ,τι πίστευαν πὼς μπορούσε νὰ μεταμοσχευθεῖ, καὶ νὰ ἀφομοιωθεῖ ἀβίαστα, στὴν ἐλληνικὴ πνευματικὴ παράδοση. Αὐτὴ ἡ μεσολαβητικὴ προσπάθεια συνίστατο κυρίως στὴ μεταφραστικὴ δραστηριότητα, ἡ ὁποία, μὲ τὴ σειρά της, δη-

μιουργοῦσε περαιτέρω προβλήματα, με ἀναπόφευκτο ἀντίκτυπο πάνω στὸ γλωσσικὸ ζήτημα¹.

Ἐνα ἀπὸ τὰ γλωσσικὰ θέματα στὰ ὁποῖα εἶχε ἐμβαθύνει ἰδιαίτερα ἡ νεώτερη εὐρωπαϊκὴ σκέψη, κυρίως τοῦ 18ου αἰώνα, ἦταν τὸ ὕφος. Ὡς πρὸς τὸν ἑλληνικὸ χῶρο, κατὰ τὴν ἐποχὴ πὺν ἐξετάζουμε, συναντοῦμε διάφορες ἐκδοχὲς τοῦ ὄρου «ὕφος».

Σήμερα, ὅπως ὅλοι ξέρουμε, οἱ κυριότερες σημασίες τῆς λέξης «ὕφος» μποροῦν νὰ καταταχθοῦν σὲ δύο κεντρικὲς ὁμάδες, με ἀρκετὲς ἐσωτερικὲς διαφοροποιήσεις: ἡ πρώτη ἀγκαλιάζει τὶς σημασίες «σύνθεση τοῦ λόγου, ἔκφραση, στύλ». στή δεύτερη ὁμάδα ἐντάσσονται μεταφορικὲς ἔννοιες, ὅπως «ἐξωτερικὴ ἐμφάνιση, στάση, διάθεση», καί, κατ' ἐπέκταση, «ὑπεροψία, αὐθάδεια»². Παλαιότερα, ὅμως, ἡ κατάσταση ἦταν διαφορετικὴ, ἀφοῦ ἐπικρατοῦσαν οἱ σημασίες μόνου τῆς πρώτης ὁμάδας, με ἄλλες διακρίσεις καὶ ἀποχρώσεις, πὺν χρειάζονται συγκρίσεις καὶ παραλληλισμοὺς με τὴν ἀρχαία ρητορικὴ παράδοση. Γι' αὐτὸ τὸ λόγο, πρὶν περάσουμε στὸν ἐντοπισμὸ αὐτῶν τῶν σημασιῶν σὲ μερικὰ κείμενα τῆς ἐποχῆς πὺν μᾶς ἐνδιαφέρει, δὲν θὰ εἶναι ἄσκοπο νὰ ἐπιχειρήσουμε μία σύντομη ἀνασκόπηση τῆς ὀρολογίας πὺν χρησιμοποιοῦσαν οἱ ἀρχαῖοι γιὰ νὰ προσδιορίσουν τὸ ὕφος. Θὰ παραλείψουμε, φυσικά, τὸ γενικὸ προβληματισμὸ πὺν ἀπασχόλησε τοὺς ἀρχαίους φιλόσοφους καὶ ρήτορες γύρω ἀπ' αὐτὸ τὸ θεμελιακὸ ζήτημα τῆς γραπτῆς καὶ προφορικῆς γλώσσας. Θὰ ἐπιτρέψετε μονάχα, στὸν πατριωτικὸ ζῆλο ἐνὸς σημεῖνου Σικελιώτη, νὰ θυμίσει ὅτι ἡ ρητορικὴ τέχνη γεννήθηκε στή Σικελία, με τὸν Κόρακα καὶ τὸν Τεισία, καὶ κυρίως με τὸν μαθητὴ τους Γοργία, πὺν προώθησε τὴ σύνθεση τοῦ λόγου σὲ πραγματικὴ ἐπιστήμη, ὥστε, σύμφωνα με τὴ μαρτυρία τοῦ Φιλόστρατου, στή Θεσσαλία «τὸ ῥητορεύειν γοργιάζειν ἐπωνυμίαν ἔσχε»³.

Στὴν ἀρχαιότητα ἡ λέξη ὕφος, συνδεδεμένη σημασιολογικά με τὴν ἐτυμολογικὴ τῆς προέλευση (ὕφαίνω), ἐκτὸς ἀπὸ τὶς κυριολεκτικὲς σημασίες —συναφεῖς, ἀκριβῶς, με τὴν ἀρχικὴ τῆς σημασίας τῆς «ὕφης»— προσέλαβε ὕστερα καὶ μεταφορικὲς ἔννοιες,

1. Εἶναι χαρακτηριστικὰ ὅσα παρατηρεῖ, σχετικὰ μ' αὐτὸ τὸ θέμα, ὁ Κοραῆς σ' ἓνα γράμμα του στὸν Κ. Βαρδάλαχο, γραμμένον στίς 24.6.1814: πρβλ. Ἐδαμάντιος Κοραῆς, Ἀλληλογραφία. Τόμος τρίτος (1810-1816), Ἀθήνα, 1979 (ἔκδ. ΟΜΕΛ), σελ. 302.

2. Ἐνδεικτικὴ, βέβαια, τῆς ἀτομικῆς ἐλευθερίας στὸν ποιητικὸν λόγο, ἀλλὰ καὶ τῆς πολυσημίας αὐτῆς τῆς λέξης στήν ἑλληνικὴ γλώσσα, εἶναι ἡ ἔκφραση «τὸ ὕφος μᾶς μέρας» στὸ ὁμότιτλο ποίημα τοῦ Σεφέρη (ἀπὸ τὴ συλλογὴ Στροφή)· πρβλ. καὶ Χρ. Χαράλαμπακη, Νεοελληνικὸς λόγος. Μελέτες γιὰ τὴ γλώσσα, τὴ λογοτεχνία καὶ τὸ ὕφος, Ἀθήνα, 1992, σελ. 27, σημ. 2. (Γιὰ τὶς σημερινὲς σημασίες τῆς λέξης ὕφος, πρβλ. Μ. Σταθοπούλου — Χρυστοφέλλη, Ὑφολογία καὶ ἀρχαία ἑλληνικὴ τεχνολογία. Ἀθήνα, 1992, σελ. 16.

3. Φιλίστρ. Ἐπ. 73 = Diels-Kranz¹⁷, Β' τόμ., σελ. 279.

μέ διάφορες αποχρώσεις, που βασίζονταν πάνω στην αναλογική επέκταση της σημασίας αυτής. Έτσι, στον ανώνυμο συγγραφέα του Περὶ Ὑψους, ἀπαντᾷ ἡ λέξη ὕψος με μία κάπως ἀκαθόριστη σημασία, που μάλλον πλησιάζει στην ὕψη τοῦ λόγου, ἢ καὶ στο καθαντὸ κείμενο⁴. Ὁ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς προσδίδει παρόμοια ἔννοια στὴ λέξη, ὅταν χρησιμοποιεῖ τὴν ἔκφραση «τὸ σῶμα καὶ τὸ ὕψος τῆς προφητείας»⁵, ἐνῶ στὸν Φιλόδημο⁶ τὸ ὕψος σημαίνει, πιθανότατα, «σύνθεση», καὶ σὲ ἄλλους συγγραφεῖς «τρόπο γραφῆς»⁷.

Σ' αὐτὰ τὰ παραδείγματα παρατηρεῖται μία σημασιολογικὴ ἐξέλιξη ἀνάλογη μ' ἐκείνη τῆς «πλοκῆς»⁸ καὶ τοῦ λατινικοῦ *textus* < *texo*, ὅπως εἶχε προσέξει ὁ Κοραῆς⁹. Πάντως, γιὰ νὰ δηλώσουν τὸ λογοτεχνικὸ ὕψος, οἱ ἀρχαῖοι προτιμοῦσαν τὸν

4. Περὶ Ὑψους, 1, 4: «καὶ τὴν μὲν ἐμπειρίαν τῆς εὐρήσεως καὶ τὴν τῶν πραγμάτων τάξιν καὶ οἰκονομίαν οὐκ ἐξ ἐνὸς οὐδ' ἐκ δυοῖν, ἐκ δὲ τοῦ ὅλου τῶν λόγων ὕψους μόλις ἐκφαινομένην ὀρῶμεν». Ὁ Μ. Ζ. Κοπιδάκης, στὴν ἔκδοσή του τοῦ Περὶ Ὑψους (Διονυσίου Λογγίνου ΠΕΡΙ ΥΨΟΥΣ, Βικελαία Δημοτικὴ Βιβλιοθήκη, Ἡράκλειον, 1990, σελ. 63) μεταφράζει (ἀφ' ἑαυτοῦ) «τὸν λόγον».

5. Κλήμης Ἀλεξανδρ. 322 (Στρωμ. 7, σελ. 533 Migne).

6. Περὶ ποιημάτων, ἔκδ. Chr. Jensen, 5, 11, 16 «τὰς ποιήσεις οἷον ὕψη (δηλ.: ἐχρῆν...ἐπικαλεῖν)». Ἡ ἔννοια δὲν εἶναι καθαρή (ὁ Jensen μεταφράζει «Gewebe»).

7. Πρβ. Ἑρμογένης, Π. εὐρέσ. 3, 13· Γαληνός, 9, 250 καὶ 171, 80. Ὁ Αἰλ. Ἀριστείδης (Aristidis qui feruntur libri rhetorici, edidit G. Schmid, Leipzig, 1926, σελ. 106 = II, 82) κάνει μία λεπτὴ διάκριση: «...οὐχ ὥς ὕψος ἐστὶ τὸ σύγγραμμα, ἀλλ' ὥστερ κατὰ κόμμα λαλιῶν εἶδει προηγμένον». Ἀλλὴ τεκμηρίωση στοῦ Λεξικοῦ τῶν Liddell—Scott καὶ προπαντὸς στὸν Θησαυρὸ τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας τοῦ H. Stephanus, ὅπου ὑπενθυμίζεται ἡ ἰδιαίτερη ἐκδοχὴ τῆς λέξης ὕψος στὰ ἐκκλησιαστικὰ κείμενα.

8. Ἀριστοτ. Ποιητικὴ, 1456a «ὣν ἡ αὐτὴ πλοκὴ καὶ λύσις», Πλουταρχ., Ἡθ. 973 E (περιγράφεται μία σκηνὴ ἀπὸ παράσταση παντομίμου) «παρὰν... ὁ κύνων μίμω πλοκὴν ἔχοντι δραματικὴν καὶ πολυπρόσωπον ἄλλας τε μιμήσεις ἀπεδίδον τοῖς ὑποκειμένοις πάθεσι καὶ πράγμασι προσφόρους, κτλ.». Σημειωτέον, ὅτι στὸν Τζέτζη ἀπαντᾷ μία χρῆσις τοῦ ὕψους μετὰ μία σημασία ποὺ πλησιάζει μάλλον σ' αὐτὴ τῆς πλοκῆς Ἀλλ. Ἰλ. Σ, 266 (ἔκδ. Boissonade) «πᾶν τὸ τοῦ μύθου ὕψος».

9. Ἀτακτα, τόμ., δεύτ., Παρίσι 1829, σελ. 368. Ἡ φράσις «epistulas texere cotidianis verbis» (Cic. Epist. ad fam. IX, 21, πρβλ. καὶ Plaut. Trin. 797 «Quamvis sermones possunt longi texier») θυμίζει Πινδ. Ὀλ. 6, 147 «πλέκων ποικίλον ὕμνον». (πρβλ. καὶ Ἀθήν. 13, 600 «Γυναικείων μελέων πλέξαντά ποτ' ὠδᾶς», Νόνν. Λιον. 1, 506 «Ὅφρα... θῆλυ μέλος πλέξωσι, 2, 83 «πλέξας πένθιμον ὕμνον»). Μετὰ τὴν σειρὰ τῆς, ἡ ἔκφρασις «πλέκω ὕμνον» τοῦ Πινδάρου παρουσιάζει ἀναλογίαν μετὰ τὴν ἀντίστοιχη τοῦ Βακχυλίδου (5, 9) «ὕφανα ὕμνον» (πρβλ. καὶ Φωτ. Βιβλ. κώδ. 73, ἔκδ. Henry, Α' τόμ., σελ. 147, «Ἐρωτα μὲν ἀνδρὸς ὕφαινει καὶ γυναικὸς»). Γιὰ τοὺς παραλλήλισμους τοῦ ὕψους μετὰ τὸ λατ. *textus* πρβλ. Χρ. Χαράλαμπάκης, ὁ.π., σελ. 26, σημ. 2.

ὄρο «χαρακτήρ», πού, στη ρητορική του ἐκδοχή, παρουσιάζει καὶ ἄλλες ἀποχρώσεις —ὅπως «εἶδος», «μορφή», «τύπος»— ὅλες συνδεδεμένες μὲ τὴ βαθύτερη ἔννοια πού ἐκφράζει τὸ ρῆμα χαράσσω. Οἱ ἐπικρατέστερες σημασίες τοῦ ὄρου «χαρακτήρ», στὴν ἀρχαία ρητορική παράδοση, εἶναι ὕφος καὶ εἶδος. Στὴν πρώτη περίπτωση ἀνήκουν π.χ. οἱ ἐκφράσεις «Δημοσθένους χαρακτήρ» καὶ «τῆς λέξεως χαρακτήρ» τοῦ Διονυσίου τοῦ Ἀλικαρνασσεύς¹⁰, καὶ «χαρακτήρ Ἀσιανός» τοῦ Στράβωνα¹¹. Στὴ δευτέρῃ συγκαταλέγονται οἱ διακρίσεις «χαρακτήρ δικανικός» τοῦ Φιλόδημου¹², «οἱ τοῦ λόγου χαρακτήρες, ὁ φιλόσοφος, ὁ ἱστορικός, ὁ δικανικός, ὁ ἐπιστολικός, ὁ ὑπομνηματικός» τοῦ Ἀπολλώνιου τοῦ Τυανεύς¹³, καὶ «(χαρακτήρ) ἰσχνός, μεγαλοπρεπής, δεινός» τοῦ Δημητρίου Φαληρέως¹⁴.

Ἡ λέξη χαρακτήρ, ὅπως τόσες ἄλλες ἐλληνικὲς λέξεις σχετικὲς μὲ τὸν λόγο, πολιτογραφήθηκε στὴ Ρώμη. Ὁ Κικέρων τὴν ἀναφέρει ἐλληνιστί, ὡς ἀντίστοιχη τῆς λατινικῆς *forma*¹⁵, ἐνῶ ὁ Gellius τὴν ἐξηγεῖ μὲ τὴν ἑκφραση «*genera dicendi*»¹⁶.

10. Ἀντίστοιχα στὸ Περὶ Δημοσθένους 9 (στὴν ἀρχὴ τοῦ κεφαλαίου αὐτοῦ ὁ Διονύσιος ἐξετάζει μερικὲς φράσεις τοῦ Δημοσθένη, πού εἶναι κατασκευασμένες «παρὰ τὸν Θουκυδίδην χαρακτῆρα», δηλαδή, κατὰ μίμηση τοῦ ὕφους τοῦ Θουκυδίδη), καὶ στὸν Περὶ Λυσίου 11. Πρβλ. καὶ Περὶ συνθέσεως ὀνομάτων, 23 («...ἐνὸς ἔτι παραθήσομαι λέξιν ἀνδρὸς εἰς τὸν αὐτὸν κατεσκευασμένον χαρακτῆρα, Ἰσοκράτους τοῦ ρήτορος»).

11. 13, 1, 66. Ὁ Στράβων, πάλι, χρησιμοποιεῖ ἄλλου (14, 1, 44) τὴν ἑκφραση «τοῦ Ἀσιανοῦ λεγομένου ζήλου» (γιν' αὐτὴ τὴ σημασία τοῦ ζήλου πρβλ. καὶ Πλούταρχ. Ἀντ. 2).

12. Philodemi Volumina Rhetorica, edidit S. Sudhaus, Leipzig, 1896, Β' τόμ., σελ. 258.

13. Ἐπιστ. 19 (Φιλοστρ., Γ' τόμ. Loeb, σελ. 424).

14. Περὶ ἐρμηνείας (Rhetores Graeci, ἔκδ. Spengel, Γ' τόμ. σελ. 270, 36). Πρβλ. καὶ Ἀφθονίου Σοφιστοῦ Προγυμνάσματα, 11 (Rhet. Gr., ὁ.π., Β' τόμ., σελ. 45).

15. Orat. 11, 36: «Sed in omni re difficillimum est formam, quā χαρακτήρ Graece dicitur exponere optimi, quod alius aliis videtur, optimum». Ἐδῶ πρέπει νὰ παρατηρήσουμε ὅτι ἡ ἐλληνικὴ λέξη πλησιέστερη στὴ λατινικὴ «*forma*», σ' αὐτὴ τὴν εἰδικὴ σημασία, εἶναι ἡ «ιδέα» τῆς ρητορικῆς παράδοσης. Ἐνα σημαντικὸ μέρος τῆς Τέχνης Ρητορικῆς τοῦ Ἑρμογένη ἀποτελεῖται ἀπὸ τὸ διτόμο ἐγχειρίδιο Περὶ ιδεῶν (Rhet. Gr., ὁ.π., Β' τόμ. σελ. 265-425). Ὁ Θέων, πάλι, στὰ Προγυμνάσματά του (Rhet. Gr., ὁ.π., σελ. 128) χρησιμοποιεῖ τὴν ἑκφραση «ὁμοίως δὲ καὶ πάθεσι καὶ ἡθεσι καὶ προτροπαῖς χρῆσόμεθα καὶ σχεδὸν πάσαις τῶν λόγων ιδέαις». Πρβλ. ἐπίσης Φιλόδημος (ὁ.π., Β' τόμ. σελ. 258) («κατὰ τὴν ἐν τῷ λέγειν ιδέαν», Φωτ. Βιβλ. κώδ. 49 (Henry A' τόμ., σελ. 35) «ὁ δὲ λόγος αὐτῷ πεποιημένος καὶ εἰς ἰδιάζουσιν ιδέαν ἐκβεβιασμένος», Ψελλός, Χαρακτῆρες Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου (στὴν ἔκδοση Michael Psellus de operatione daemonum..., curante Io. Fr. Boissonade..., Nürnberg, 1838, σελ. 128) «τῶν δὲ παρ' Ἑλλήσι ρητόρων ἕκαστος μίαν ιδέαν τοῦ λόγου μεθαρμοσάμενος...») (Γιὰ τὴν ἔννοια τοῦ ὕφους στὴν ἀρχαιότητα πρβλ. Μ. Σπαθοπούλου - Χριστοφελῆ, ὁ.π., σελ. 105 επ.).

16. Noctes Atticae, 7, 14.

Στὴ βυζαντινὴ ρητορικὴ διδασκαλία ὁ καθιερωμένος ὁρος «χαρακτήρ (λόγος)» ἐξακολουθεῖ νὰ χρησιμοποιεῖται. Στὸν Φώτιο ἡ λέξις ἀπαντᾷ συχνά· προβλ. «Φυλάττει... τῶν οἰκείων λόγων τὸν χαρακτήρα καὶ τὸ ἰδίωμα»¹⁷, «τῷ μέσῳ τῶν λόγων χαρακτήρι χαίρων»¹⁸, «ἄμορφος καὶ ἀνίδεος καὶ αὐτῷ τοῦ λόγου ὁ χαρακτήρ κατεφαίνετο»¹⁹. Ὁ Ψελλός, πὺν στὰ ἔργα του ἀναφέρεται συχνά, μὲ διάφορες ἐκφράσεις, στὶς ρητορικὰς ἰδιότητες τῶν προσώπων γιὰ τὰ ὁποῖα κάνει λόγο²⁰, ἀφιερώνει δύο μικρὰς πραγματεῖες στοὺς «χαρακτήρες» —δηλαδή, στὰ γνωρίσματα ὄφους— μερικῶν συγγραφέων²¹.

Παραλείποντας περαιτέρω τεκμηρίωση γιὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνες τοῦ Βυζαντίου²², ὅπου συνεχίζεται ἡ ἀπτικιστικὴ ρητορικὴ παράδοση στὴ διδασκαλία καὶ στὴ μελέτη τῶν ἀρχαίων συγγραφέων²³, φτάνουμε στὴν ἐποχὴ πὺν ἐξετάζουμε.

Ὅταν, τὸ 1772, ὁ Villoison παρονσίασε στὴν Académie Royale des Inscriptions μία ἀνακοίνωση γύρω ἀπὸ τὰ νεοελληνικά²⁴, διαπίστωνε τὴ χρῆση τριῶν γλωσσῶν στὴν Ἑλλάδα· τῆς ἀρχαίας, τῆς ἐκκλησιαστικῆς, τῆς χυδαίας²⁵. Μιλώντας

17. Βιβλ. κώδ. 49 (Henry, Α' τόμ., σελ. 35).

18. Βιβλ. κώδ. 72 (Henry, Α' τόμ., σελ. 103).

19. Βιβλ. κώδ. 80 (Henry, Α' τόμ., σελ. 166). Σχετικὰ μὲ τὶς ἰδέες τοῦ Φωτίου περὶ ὄφους καὶ μὲ τὴν ὀρολογία πὺν χρησιμοποιεῖ, ἀφθονὴ τεκμηρίωση στὸν G. L. Kustas, *The Literary Criticism of Photius. A Christian definition of style*, («Ἑλληνικά»), 17 (1962), σελ. 132-169.

20. Πρβ. σχετικὰ Ἐ. Κριαρᾶς, Ὁ Μιχαὴλ Ψελλός, («Βυζαντινά»), 4 (1972), σελ. 91 ἐπ.

21. Περὶ χαρακτήρων συγγραμμάτων τινῶν (Michael Psellus de operatione daemonum, ὁ.π., σελ. 18-52 καὶ 124-131).

22. Πρβλ. Ἐ. Κριαρᾶς, Ἡ διγλωσσία στὰ ὕστεροβυζαντινὰ γράμματα καὶ ἡ διαμόρφωση τῶν ἀρχῶν τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας, («Βυζαντινά»), 8 (1976), σελ. 215-255.

23. Πρβλ. K. Krumbach, *Geschichte d. Byz. Literatur*, München, 1897² Α' τόμ., σελ. 450 ἐπ., 581 ἐπ.: Φαίδ. Κογκολές, *Βυζαντινὸν βίος καὶ πολιτισμός*, Α' τόμ., Ἀθήνα, 1948, σελ. 108 ἐπ.: L. Bréhier, *La civilisation byzantine*, Παρίσι, 1950, σελ. 465 ἐπ. G. Kustas, *Studies in Byzantine Rhetoric*, Θεσσαλονίκη 1973· H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, Α' τόμ., München, 1978, σελ. 63 ἐπ. Πρβλ. ἐπίσης τοῦ Hunger, *Epidosis. Gesammelte Schriften zur byzantinischen Geistes- und Kulturgeschichte*, München 1989 (ἀνατύπωση διαφορῶν ἀρθρῶν σχετικῶν μὲ θέματα βυζαντινῆς παιδείας καὶ ρητορικῆς).

24. *Recherches critiques sur le grec vulgaire*, («Histoire de l'Académie Royale des Inscriptions et Belles Lettres»), τόμ. 38, σελ. 60-73.

25. Ὁ.π., σελ. 69 «...aujourd' hui les savants grecs qui le (δηλαδή le grec vulgaire) parlent, possèdent trois langues qui sont en usage dans la Grèce: le grec ancien ou littéral, le grec ecclésiastique, et le grec vulgaire ou barbare, comme l'appellent les Européens».

γενικά για τη δεύτερη απ' αυτές τις γλώσσες, ο Villoison χρησιμοποιεί κάπως αδιακρίτως τους όρους *langue* και *idiome*²⁶. Παρεμπιπτόντως, παρουσιάζει ενδιαφέρον το γεγονός ότι, έναν αιώνα περίπου αργότερα, ο Σάθας, αποδίδοντας ελεύθερα τα λόγια του Villoison κάνει χρήση της λέξης *ἕφος*²⁷. Όπωςδήποτε ο Γάλλος ἐλληνιστής, που είχε άμεση πείρα της νεοελληνικῆς λογοτεχνικῆς γλώσσας, και γενικότερα της νεοελληνικῆς πραγματικότητας²⁸, δὲν βασιζόταν μόνο σὲ προσωπικά του κριτήρια, ἀλλὰ καὶ σὲ γραπτὲς πηγές. Μία απ' αυτές εἶναι ἡ *Turcograecia* τοῦ Martin Crusius, πού ὁ Villoison συχνὰ τὴ χρησιμοποιεῖ, ἀκόμα καὶ ὅταν δὲν παραπέμπει ρητὰ σ' αὐτή²⁹.

Ἡ λέξη *ἕφος*, ὅμως, ὡς ὅρος δηλωτικὸς ἑνὸς γλωσσικοῦ εἶδους, εἶχε κάνει τὴν ἐμφάνισή της λίγα χρόνια νωρίτερα· συγκεκριμένα, τὸ 1766 ὁ Εὐγένιος Βούλγαρις, ἀναφερόμενος στὴ δημοτικὴ, εἶχε υἱοθετήσει τὴν ἔκφραση «ἐν ἕφει χυδαίω», καταδικάζοντας τελεσίδικα τοὺς λόγιους πού τολμοῦσαν νὰ συγγράφουν φιλοσοφικά δοκίμια σ' αὐτὴ τὴ γλώσσα, μὲ τὴν περιβόητη φράση «ἐκσυρικτέον τὰ χυδαῖστὶ φιλοσοφεῖν ἐπαγγελλόμενα βιβλιδάρια»³⁰.

Τὸ 1781, προλογίζοντας τὴ *Θεωρία τῆς Γεωγραφίας*, ὁ μαθητὴς του Μοισιόδαξ ψέγει αὐστηρὰ τὴ γνώμη τοῦ δασκάλου του· «Ὁ Μέγας Ἀνὴρ, ἀντὶ

26. Πρβλ., π.χ., σελ. 72: «La seconde langue usitée chez les Grecs modernes c'est l'ecclésiastique... Cet idiome est presque le même que le grec littéral, mais il n'est pas si pur...: c'est la langue qu'emploient ordinairement les Patriarches, leurs officiers, et les prêtres pour leurs sermons, parce qu'il leur est plus facile, disent-ils, de composer plusieurs discours en grec ecclésiastique, qu'un seul en grec vulgaire».

27. Πρβλ. Κ. Σάθας, *Νεοελληνικῆς φιλολογίας παράρτημα. Ἱστορία τοῦ ζητήματος τῆς νεοελληνικῆς γλώσσας*, Ἀθήνα, 1870, σελ. 130· ἐδῶ τὸ «ἐκκλησιαστικὸν ἕφος» τοῦ Σάθα ἀντιστοιχεῖ στοῦ «grec ecclésiastique» τοῦ Villoison, ἐνῶ ἡ ἔκφραση («en grec vulgaire») ἀποδίδεται «ἐν τῷ χυδαίῳ ἰδιώματι». Στὴ σελ. 129 ὁ Σάθας χρησιμοποιεῖ καὶ τὴ λέξη «διάλεκτος» ὡς ἀπόδοση τῆς «langue» τοῦ Villoison.

28. Πρβλ. σχετικὰ Σωκρ. Κοργέας, *Τὸ ταξίδι τοῦ Villoison εἰς τὴν Ἑλλάδα (1784-1786)*, Ἀφιέρωμα στὴ μνήμη τοῦ Μανόλη Τριανταφυλλίδη, Θεσσαλονίκη 1960, σελ. 189 ἐπ. καὶ R. Lavagnini, *Villoison in Grecia. Note di viaggio (1784-1786)*, Palermo, 1974.

29. Πρβλ. σελ. 65, 66, 70, 71, 72. Σχετικὰ μὲ τὴ διαίρεσή του τῆς νεοελληνικῆς γλώσσας σὲ 72 «dialects» (σελ. 73), ὁ Villoison βασίζεται ἀναμφίβολα στὸν Καβάσιλα· πρβλ. Crusius, *Turcograeciae libri octo...* Βασιλεῖα, 1584, σελ. 461: «περὶ δὲ τῶν διαλέκτων, τί ἂν καὶ εἴποιμι, πολλῶν οὐσῶν, καὶ διαφόρων, καὶ ὑπὲρ τῶν ἑβδομήκοντα;».

30. Ἡ λογικὴ ἐκ παλαιῶν τε καὶ νεωτέρων συνερανισθεῖσα, ὑπὸ Εὐγενίου Διακόνου τοῦ Βουλγάρεως, Λευμία, 1766, σελ. 49.

νὰ ἐκσυρίξη, ὥφειλε νὰ συστήσῃ μᾶλλον τὸ ἀπλοῦν ὕφος»³¹. Τὴν ἴδια αὐτὴ ἔκφραση «ἀπλοῦν ὕφος», ποὺ ἀπαντᾷ καὶ ἄλλες φορὲς στὴ *Θεωρία τῆς Γεωγραφίας*³², τὴν εἶχε χρησιμοποιήσει ἤδη ὁ Μοισιόδαξ στὸν πρόλογο τῆς *Ἡθικῆς Φιλοσοφίας*³³, γιὰ νὰ προσδιορίσῃ τὸ εἶδος τῆς γλώσσας ποὺ διάλεξε γιὰ τὸ βιβλίο του. Στὸν ἴδιο αὐτὸ πρόλογο βρίσκουμε τὶς ἐκφράσεις «μυξοβάρβαρον ὕφος», «νοθευόμενον ἢ βαρβαριζόμενον ὕφος», καὶ «ὕφος ὑψηλότερον ἀπὸ τὸ τετριμμένον»³⁴. Αὐτὴ ἡ τελευταία εἶναι καὶ ἡ μόνη περιήχηση, ἀπ' ὅσες ἀναφέραμε, ὅπου ὁ ὅρος «ὕφος» χρησιμοποιεῖται στὴν κυριολεκτικὴ του σημασία, ἐνῶ στὰ πρῶτα δύο παραδείγματα ἔχει τὴ σημασία τῆς «γλώσσας».

Ὡς πρὸς αὐτὴ τὴν ἐκδοχὴ τοῦ ὕφους, εἶναι πολὺ ἐνδιαφέρουσα μία σχετικὴ παρατήρηση τοῦ ἴδιου συγγραφέα, ποὺ ἐπισημαίνει πολὺ εὐστοχα τὶς ἀρετὲς καὶ τὰ μειονεκτήματα τῆς δημοτικῆς τῆς ἐποχῆς του· «... μὲ τὴν ἀφορμὴν τῆς Μεταφράσεως ἐπαρατήρησα καὶ τὴν φυσικὴν ιδιότητα τοῦ κοινοῦ Ὑφους. Τὸ Ὑφος, αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ μοῦ ἐφάνη ἔντονον, ἐμφαντικόν, εὐφραδές, ἀλλὰ κατὰ τὸ αὐτὸ καὶ ἐλλειπές, καὶ ὅτι ἡ ἔλλειψις του, ἀνίσως δὲν ἀπατῶμαι, ἀπ' ἄλλο νὰ μὴν πηγάζῃ, πάρεξ ἀπὸ τὴν ἀμέλειαν ἢ ἀπὸ τὴν καταφρόνησιν»³⁵. Τὴν ἴδια αὐτὴ σημασία —δηλαδή, τῆς γλώσσας— ἀποδίδει στὸ ὕφος ὁ Κωνσταντᾶς, προλογίζοντας τὸ 1804 τὴ μετάφραση ἀπὸ τὰ *Στοιχεῖα Φιλοσοφίας* τοῦ Σοάβε³⁶.

Τὸ 1817, σ' ἓνα γράμμα τοῦ στὸν Κωνσταντᾶ, ὁ Ἰωάννης Οἰκονόμου, ἐξετάζοντας τὶς γλωσσικὲς θεωρίες τοῦ Βηλαρᾶ, τοῦ Κοραῆ, τοῦ Κούμα καὶ τοῦ ἴδιου τοῦ Κωνσταντᾶ, ἐκφράζει τὶς ἀπορίες του γιὰ τὴν ἐπιλογὴ τῆς γλώσσας καί, σχεδὸν πάντα, κάνει χρῆσιν τῆς λέξης ὕφος, ἀκόμα καὶ ὅταν ταυτίζει τὸ ὕφος μὲ τὴ διάλεκτο³⁷.

Αὐτὰ τὰ λίγα παραδείγματα εἶναι ἐνδεικτικὰ κιόλας τῆς τάσης —ποὺ τὴν ἐπιβεβαιώνει ἡ γενικότερη χρῆσις τῶν συγγραφέων τοῦ 18ου καὶ τοῦ 19ου αἰῶνα— νὰ ἐντοπίζονται στὴ λέξη ὕφος δύο πρωταρχικὲς σημασίες· τοῦ καθαρτοῦ ὕφους, καὶ τοῦ

31. Θεωρία τῆς Γεωγραφίας, ὑπὸ Ἰωσήπου Μοισιόδακος, Βιέννη, 1781, σελ. XII.

32. Ὁ.π., σελ. X («ἐν τῷ ἀπλῷ ὕφει»), καὶ («τὸ ἀπλοῦν ὕφος»).

33. Ἡθικὴ Φιλοσοφία, μεταφρασθεῖσα ἐκ τοῦ Ἰταλικοῦ ιδιώματος παρὰ Ἰωσήπου ἱεροδιακόνου τοῦ Μοισιόδακος. Α' τόμ., Βενετία, 1761, σελ. κγ'.

34. Ὁ.π., σελ. κδ', κστ'-κζ'.

35. Ὁ.π., σελ. κστ'.

36. Στοιχεῖα τῆς Λογικῆς, Μεταφυσικῆς καὶ Ἠθικῆς... ὑπὸ Φραγκίσκου Σοανίου ...μεταφρασθεῖσα... ὑπὸ Γρηγορίου ἱεροδιακόνου Κωνσταντᾶ τοῦ Μηλιώτου, Α' τόμ., Βενετία, 1804, σελ. 20.

37. Πρβλ. Βηλαρᾶς, Ψαλίδας, Χριστόπουλος κ.ἄ. Ἡ δημοτικὴ ἀντίθεση στὴν Κοραϊκὴ «μέση δόξ». Εἰσαγωγή—Ἐπιμέλεια Ἐμμ. Ι. Μοσχονᾶς, Ἀθήνα, 1981, σελ. 194.

γραμματολογικοῦ εἶδους. Ἀλλά, ἐπειδὴ πρόκειται γιὰ ἔννοιες ποῦ, ἀπὸ τὴν ἀρχαία παράδοση —κυρίως μὲ τὸν ὄρο «χαρακτήρ»— ἕως τὶς σημερινὲς θεωρίες γύρω ἀπὸ τὸ ὕφος, δὲν ἔχουν μεταξύ τους ξεκάθαρες διαχωριστικὲς γραμμές, συμβαίνει πολλὲς φορὲς νὰ παραμένει δυσδιάκριτη ἡ εἰδοποιὸς διαφορὰ ποῦ χαρακτηρίζει τὶς συγκεκριμένους περιπτώσεις.

Ὁ Καταρτζῆς, σκαπανέας τοῦ δημοτικισμοῦ τοῦ 18ου αἰώνα, ποῦ τὰ περισσό- τερα ἔργα του ἔγιναν γνωστὰ δύο αἰῶνες ἀργότερα³⁸, ἀσχολεῖται ἐπανειλημμένως μὲ γραμματικὰ καὶ γλωσσικὰ προβλήματα. Σ' ἓνα ἀπ' αὐτὰ τὰ ἔργα, ἀναφερόμενος στὴ συμβιβαστικὴ λύση ποῦ τελικὰ ὁ ἴδιος υἱοθέτησε, μετριάζοντας τὴν ἀκραία δημοτικὴ ποῦ ἔγραφε ἀρχικά, ἀντιδιαστέλλει τὸ «φυσικὸν ὕφος» ἀπὸ τὸ «ὕφος τῶν σπουδαίων»³⁹, δηλαδὴ τῶν λογίων. Σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσι φάινεται μᾶλλον βέβαιον ὅτι τὸ ὕφος ἐκλαμβάνεται ὡς γλώσσα. Ἀλλωστε, ἡ ἀναφορὰ ποῦ κάνει, στὸ ἴδιο χωρίο, καὶ στὴν «αἰρετὴ γλώσσα» καὶ στὸ «αἰρετὸ ὕφος», ἀποτελεῖ ἐπιβεβαίωσι τοῦ πόσο κοντὰ συμβάδιζαν αὐτὲς οἱ δύο ἔννοιες ἐκείνῃ τὴν ἐποχὴ. Σχετικὰ μὲ τὴν ἀλλαγὴ αὐτὴ τοῦ Καταρτζῆ στὸ γλωσσικό⁴⁰, θυμίζουμε παρεμπιπτόντως ὅτι ὁ Κοδρικᾶς, μιλώντας γιὰ τὸν Καταρτζῆ, λέει χαρακτηριστικὰ πὼς τὸ ὕφος του «ἀνεκ- ρύχθη ὕφος Κερατζίστικον, καὶ ὡς κακόζηλον ἀπεδοκιμάσθη»⁴¹. Ἡ ποικιλία τῶν σημασιολογικῶν ἀποχρώσεων τοῦ ὄρου «ὕφος» στὸν Καταρτζῆ φαίνεται καὶ ἀπὸ ἄλλα παραδείγματα· σ' ἓνα χωρίο τοῦ *Λόγος Περιεπτικὸς*, μιλώντας γιὰ «ἐπι- στολικό, ἱστορικό, ρητορικὸ ὕφος»⁴², ἀποδίδει στὴ λέξη τὴν ἔννοια τοῦ εἶδους· σὲ ἄλλο κείμενο, πάλι, διαχωρίζοντας τὶς ιδέες ἀπὸ τὴν ἐκφράσι, ἀναφέρει τὸ ὕφος ὡς ἰδιαιτέρο γνώρισμα ἀτομικῆς γραφῆς⁴³. Ἐνδιαφέρονσα εἶναι, ἐπίσης, ἡ διάκρισι, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία, τὸ «διδασκτικὸ ὕφος» σημαίνει νὰ ἐκφράζεσαι σύντομα καὶ ἀκαλλώπιστα, ἐνῶ τὸ «ρητορικὸ ὕφος» ἐπιδιώκει τὴ χάρι καὶ τὴν εὐφράδεια⁴⁴.

38. Ὁ ἀείμνηστος Κ. Θ. Δημαρᾶς, ποῦ ἀφιέρωσε πάνω ἀπὸ τριάντα χρόνια ἐρευνῶν στὸ ἔργο του, μᾶς ἔδωσε (ἀπὸ τὸ 1940) μεμονωμένους μελέτες γύρω ἀπὸ τὸν Καταρτζῆ, δημοσιεύοντας τε- λικὰ *Τὰ Εὐρισκόμενά του* (Ἀθήνα, 1970).

39. Δημήτριος Καταρτζῆς. *Τὰ Εὐρισκόμενα*, ἐκδότης Κ. Θ. Δημαρᾶς, Ἀθήνα, 1970, σελ. 332 (πρβλ. καὶ σελ. 122).

40. Πρβλ., σχετικὰ, Κ. Θ. Δημαρᾶς, Ὁ Κοραῖς καὶ ἡ ἐποχή του, Ἀθήνα, 1953, σελ. 24.

41. Μελέτη τῆς κοινῆς ἐλληνικῆς διαλέκτου, παρὰ Παναγιωτάκη Καγκελλαρίου Κοδρικᾶ, Α' τόμ., Παρίσι, 1818, σελ. λβ'.

42. Λόγος Προτρεπτικὸς στὸ νὰ κάμουμε δασκάλους στὰ ρωμαῖα... (Δημήτριος Καταρτζῆς. *Τὰ Εὐρισκόμενα*, ὅ.π., σελ. 205).

43. Λόγος Προτρεπτικὸς στὸ γινῶθι σαντόν..., ὅ.π., σελ. 122.

44. Ὁ.π., σελ. 120.

Τὸ 1802 ὁ Φαναριώτης Παραγιώτης Κοδρικᾶς δημοσιεύει στὸ Παρίσι ἕνα μικρὸ δοκίμιο στὰ γαλλικὰ γιὰ ν' ἀποκρούσει τὶς ἐσφαλμένες ἀπόψεις μερικῶν ξένων ἐλληνιστῶν γύρω ἀπὸ τὰ νεοελληνικά⁴⁵. Ἐκεῖ, μεταξὺ τῶν ἄλλων, ἐπιχειρεῖ καὶ μία διάκριση τῶν διάφορων γλωσσικῶν εἰδῶν — πὺν τὰ ὀνομάζει ἀκριβῶς «*styles*», δηλαδή ὕφη — ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀπαρτίζεται, κατὰ τὴ γνώμη του, ἡ νεοελληνική⁴⁶. Πρέπει νὰ παραδεχθοῦμε ὅτι ὁ Κοδρικᾶς, παρόλο πὺν στὸ γλωσσικὸ κράτησε μία στάση συγκεκριμένη καὶ ἐμπαθὴ, σ' αὐτὸ τὸ συγκεκριμένο ζήτημα δείχνει ἐκπληκτικὴ διαίσθηση καὶ ὀξυδέρκεια, γιὰ τὴν ἐποχὴ του. Ἡ διαίρεση πὺν προτείνει τῆς νεοελληνικῆς σὲ διάφορα ὕφη, δὲν εἶναι μόνον περισσότερο ἐπιτυχὴς ἀπ' αὐτὴ τοῦ Villoison, ἀλλὰ καὶ ἀρκετὰ νεωτεριστικὴ, ἀφοῦ ξεχωρίζει τὰ γλωσσικὰ εἶδη ἀνάλογα μὲ τὴν τεχνικὴ καὶ κοινωνικὴ λειτουργία τους. Συγκεκριμένα, ὁ Κοδρικᾶς ἐντοπίζει στὴ νεοελληνικὴ γλῶσσα τὸ ὕψηλὸ ἐκκλησιαστικὸ ὕφος, τὸ πολιτικὸ ὕφος, τὸ ἐμπορικὸ ὕφος, τὸ φιλολογικὸ ὕφος⁴⁷. Δεκατρία χρόνια ἀργότερα, πάλι στὸ Παρίσι, ὁ Κοδρικᾶς δημοσιεύει τὸν πρῶτο τόμο⁴⁸ τῆς *Μελέτης τῆς κοινῆς ἐλληνικῆς διαλέκτου*, ὅπου πραγματεύεται διεξοδικὰ τὸ πρόβλημα τῆς νεοελληνικῆς γραπτῆς γλῶσσας. Δὲν λείπουν ἀπ' ἐκεῖ καὶ μερικὲς παρατηρήσεις γύρω ἀπὸ τὸ ὕφος. Ἀπ' αὐτὲς θὰ παραθέσουμε δύο, πὺν παρουσιάζουν μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον. Στὴν πρώτη ὁ Κοδρικᾶς προτείνει ἕναν ὀρισμὸ τοῦ ὕφους πὺν περιέχει διακρίσεις ὅχι πολὺ πρωτότυπες, ἀλλὰ ἀρκετὰ πετυχημένες, ἰδίως ὅσον ἀφορᾷ τὶς σχέσεις τοῦ ὕφους μὲ τὴ διάλεκτο (δηλαδή, μὲ τὴ γλῶσσα)· στὴ δεύτερη ἐξετάζει τὶς ὑποδιαίρεσεις τοῦ ὕφους μέσα στὸ γλωσσικὸ σύστημα τῆς «*διαλέκτου*».

1) «Ὑφος λοιπὸν λέγομεν τὴν κατ' ἀναλογίαν τοῦ ὀλικοῦ σχήματος τοῦ λόγου συμπλοκὴν τῶν καταλλήλων, καὶ προσηροσμένων φράσεων. Φράσιν δὲ ὀνομάζομεν τὴν κατ' ἐκλογὴν τῶν καταλλήλων λέξεων εὐρυθμον συναρμογὴν τῆς ἐκφράσεως. Ἡ

45. *Observations sur l'opinion de quelques hellénistes touchant le grec moderne*, Paris AN XII.

46. "Ο.π., σελ. 14-15. Σημειωτέον, ὅτι τὴν κοινὴ νεοελληνικὴ τὴν ὀνομάζει (σελ. 12) ὅχι μόνον «*grec vulgaire*» («κοινὴ ἀπλὴ διάλεκτος»), ἀλλὰ καὶ «*dialecte gréco-barbare*» («μυθοβάρβαρος γλῶσσα»).

47. Ἀντίστοιχα, «*le haut style ecclésiastique*», «*le style politique*», «*le style mercantile*», «*le style littéraire*» (σελ. 14-15).

48. Ὅπως εἶναι γνωστὸ, δὲν δημοσιεύθηκε δεύτερος τόμος τῆς *Μελέτης*. Βρέθηκαν, ὅμως, ἀνάμεσα στὰ ἀνέκδοτα ἔγγραφα τοῦ Κοδρικᾶ (πὺν σώζονται στὸ Institut Néo-Hellénique τῆς Σορβόνης) ἀρκετὰ κεφάλαια ἀπὸ τὸ δεύτερο τόμο, ἀλλὰ σὲ ὀριστικὴ μορφή, ἀλλὰ σὲ στάδιο σχεδιασμάτων πρὸβλ. Αἰκ. Κομμαρανοῦ-Δ. Ἀγγελάτος, Ἀρχεῖο Π. Κοδρικᾶ. Κατάλογος, «Τετράδια Ἑργασίας», 11 (Κέντρο Νεοελλ. Ἑρευνῶν, Ε.Ι.Ε.), Ἀθήνα, 1987, σελ. 14.

φράσις χαρακτηρίζει τὸ ὕφος. Τὸ ὕφος σχηματίζει τὸν λόγον. Τὸ ὕφος δὲν εἶναι ἡ Διάλεκτος. Διαστέλλει ὅμως καὶ διακρίνει τὸν φυσικὸν τύπον καὶ χαρακτῆρα τῆς Διαλέκτου»⁴⁹.

2) «Τὸ ὕφος... τῆς διαλέκτου διαιρεῖται γενικῶς εἰς Εὐγενικὸν καὶ Δημοτικόν, τοῦ ὁποῖον ἐσχάτη μοῖρα εἶναι τὸ χυδαῖκόν»⁵⁰.

Σχετικά, τώρα, μὲ τὸν γαλλικὸ ὄρο «style», ποὺ τὸν χρησιμοποίησε ὁ Κοδορικᾶς στὰ 1802, δὲν εἶναι ἴσως περιττὸ νὰ τονίσουμε, ἂν καὶ πρόκειται γιὰ γνωστὰ πράγματα, ὅτι σημασιολογικὰ ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ ἐλληνικὸ ὕφος, ἀλλὰ ἔχει ξεχωριστὲς ρίζες, ἀφοῦ προέρχεται ἀπὸ τὸ *stilus* τῶν Ρωμαίων. Ὅπως ὅλοι ξέρουμε, ἡ λέξη *stilus* ἀρχικὰ ἤθελε νὰ πεῖ «σκόλοψ», «πάσσαλος»· ἔπειτα πῆρε τὴ σημασίαν τῆς εἰδικῆς γραφίδας, ποὺ ἡ μία τῆς ἄκρῃ ἦταν αἰχμηρή, γιὰ νὰ χαραῖξει τὰ γράμματα πάνω στὴν κέρυνη ἐπιφάνεια τῆς δέλτου, καὶ ἡ ἄλλη πλατειά, γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ ἐξαλείφει τὸ κερὶ κάθε φορὰ ποὺ χρειαζόταν νὰ ξαναγραφεῖ μία λέξη. Ἀκριβῶς σ' αὐτὴ τὴ δυνατότητα νὰ χρησιμοποιηθεῖ ἡ γραφίδα ἀπὸ τὴν ἀνάποδη μεριὰ γιὰ τὴ διόρθωση τοῦ κειμένου ὀφείλεται ἡ προέλευση τῆς ἔκφρασης «*stilum vertere*»⁵¹ (=διορθῶν, χτενίζω ἓνα κείμενο), ποὺ στὴν κυριολεξία σημαίνει «ἀναποδογυρίζω τὴ γραφίδα». Καὶ ἐπειδὴ αὐτὴ ἡ διαδικασία ξεκινᾷ ἀπὸ μία διορθωτικὴ πρόθεση, ἐξηγεῖται γιὰ τὸ *stilus*, ἀπὸ ὄργανο γραφῆς, ἔγινε σύμβολο τοῦ μέσου τῆς διορθωτικῆς ἐπέμβασης πρὸς καλλωπισμὸ τοῦ λόγου, καὶ τελικὰ ταυτίστηκε μὲ τὴν «*oratio*», ἡ τὸ «*dicendi genus*» — ποὺ ἦταν οἱ παραδοσιακοὶ ὄροι, ἀντίστοιχοι πρὸς τὸν ἐλληνικὸ «χαρακτῆρα λόγου»⁵² — καὶ διασώθηκε, μὲ τὴν καινούργια σημασία, σὲ πολλὰ σύγχρονα γλῶσσες⁵³.

Γυρίζοντας στὰ ἐλληνικὰ πράγματα, θὰ παρατηρήσουμε ὅτι ὁ μεγάλος ἐλληνιστὴς Ἀδამάντιος Κοραῆς, ὅταν ἀναφέρεται στὸ γλωσσικὸ ὕφος, προτιμᾷ τὸν ὄρο «χαρακτήρ»⁵⁴, πρὸ συνηθισμένου στοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς, ὅπως εἴπαμε. Ὁ Κοραῆς, μά-

49. Μελέτη, ὅ.π., σελ. 350.

50. Μελέτη, ὅ.π., σελ. 351.

51. Χαρακτηριστικὴ ἡ σύσταση τοῦ Ὁρατίου (Σατ. 1, 10, στ. 72-73)· «*saepe stilum vertas iterum quae digna legi sint | scripturus*».

52. Μ' αὐτὴ τὴ σημασίαν συναντοῦμε τὴ λέξη *stilus* ἤδη στὸν Τερέντιο (Andr. prol. στ. 12), ἔπειτα στὸν Πλίνιο τὸν νεώτερο (Ἐπ. 1, 8, 8) καὶ στὸν Κουίντιλιανὸ (1, 1 καὶ 2, 4, 13).

53. Στὴν Ἰταλία ἔχουμε ὀλόκληρη ποιητικὴ σχολή, κατὰ τὸν 13ο αἰῶνα, ποὺ ἔγινε γνωστὴ μὲ τὴν ὀνομασίαν «*Dolce Stil Nuovo*». Καὶ ὁ Δάντης, ὅταν στὸ πρῶτο ἄσμα τῆς Κόλασης ἀπευθύνεται στὸν Βιργίλιο, ἀποκαλώντας τον δάσκαλο καὶ ὁδηγό, ὁμολογεῖ ὅτι μόνο ἀπὸ κεῖνον πῆρε «*lo bello stilo che m'ha fatto onore*» (στ. 87).

54. Κάνει ὅμως χρῆση καὶ τῆς λέξης ὕφος· πρβλ. τὴν ἐπιστολὴν τοῦ τῆς 1ης Μαρτίου 1806

λιστα, αποδίδει στη λέξη όλη τη σημασιολογική φόρτιση που είχε στην αρχαιότητα, και τη χρησιμοποιεί εδύοτατα, ιδιαίτερα στην «Επιστολή προς Ἀλέξανδρο Βασιλείου» (δηλαδή, στα Προλεγόμενα στην έκδοσή του των *Αἰθιοπικῶν* του Ἡλιοδώρου, τοῦ 1804). Ἐκεῖ, ἐκτὸς ἀπὸ μερικὲς περιπτώσεις ὅπου ἀναφέρει τὴ λέξη —εἴτε μόνη⁵⁵, εἴτε μὲ τὸν προσδιορισμὸ «λόγον»⁵⁶— ὁ Κοραῖς βρίσκει τὸν τρόπο νὰ ὑπογραμμίσει τὴ μοναδικότητα τοῦ λογοτεχνικοῦ ὕφους κάθε συγγραφέα μὲ μία πολὺ πετυχημένη παρομοίωση. «Καθὼς ἔχει προσώπον χαρακτηῖρα διάφορον εἰς ἀπὸ τὸν ἄλλον, ὥσαύτως φυσικὰ καὶ λόγου χαρακτηῖρα διάφορον πρόπει νὰ ἔχη»⁵⁷. Ἀπ' αὐτὴ τὴ σύγκριση καταλαβαίνουμε πὼς δὲν ἦταν τυχαία ἡ προτίμηση τοῦ Κοραῖ πρὸς τὸν ὄρο «χαρακτήρ», ἀντὶ τοῦ ὕφους· ὅπως ὁ «χαρακτήρ» δηλώνει τὸ σφραγισμα τῆς ἀτομικότητος τοῦ ἀνθρώπου, ὁ «χαρακτήρ λόγον» εἶναι ἡ γνήσια ἔκφραση τῶν ἐνδόμυχων σκέψεών του, ἐνῶ τὸ ὕφος δείχνει ἀπλῶς τὴ ρητορικὴ ικανότητα στὴν πλοκὴ τοῦ λόγου, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ ἐσωτερικὰ γνωρίσματά του. Συνεπῆς μὲ τέτοια ἀντίληψη εἶναι ὁ παραλληλισμὸς ποὺ κάνει ὁ Κοραῖς ἀνάμεσα στὸν ἀνθρώπινον χαρακτηῖρα καὶ στὸν λόγο, παραπέμποντας μάλιστα στὸν στίχο τοῦ Μενάνδρου «ἀνδρὸς χαρακτηῖρ ἐκ λόγον γινωρίζεται»⁵⁸.

Ξεκινώντας ἀπ' αὐτὴ τὴ διαπίστωση, καὶ ἀπηχώντας θεωρίες διαδεδομένες κατὰ τὸν 18ο αἰῶνα στὴν Εὐρώπῃ⁵⁹, ὁ Κοραῖς θὰ διευρύνει τὴν ἀτομικὴ ιδιότητα τῆς

(Ἀδαμάντιος Κοραῖς. Ἀλληλογραφία, ἔκδ. ΟΜΕΑ, Β' τόμ., Ἀθήνα, 1966, σελ. 323) ὅπου ἀποτρέπει τὸν φίλο του Ἀλ. Βασιλείου ἀπὸ τοὺς «κώμους τῶν φιλομακαρονιστῶν» καὶ ἀπὸ τὸ «ἀνέραςτον ὕφος τῶν φιλοχυδαῖστῶν».

55. Ἐπιστολὴ πρὸς Ἀλ. Βασιλείου, σελ. ιε' (δύο φορές) καὶ λε'.

56. Ὁ.π., σελ. ιγ', ιστ', ξ' (στὴ σελ. λε' ἔχει καὶ τὴν ἔκφραση «αἰδέα τοῦ λόγον»), γιὰ τὴν ὁποία κάναμε λόγο παραπάνω, στὴ σημ. 15).

57. Ὁ.π., σελ. ξ'.

58. CAF III 72 = 66 Körte - Thierfelder. Πρβλ. Ἐπιστολὴ πρὸς Ἀλ. Βασιλείου, σελ. οα' καὶ Ἀδαμάντιος Κοραῖς. Ἀλληλογραφία ὁ.π., Β' τόμ., σελ. 57 (26. 12. 1802). Ὁ στίχος τοῦ Μενάνδρου ἀπαντᾷ καὶ στὸν Μηνᾶ Μινωίδη (*Théorie de la grammaire et de la langue grecque par C. Minioide Mynas*, Παρίσι, 1827, σελ. 6). Περιττὸ νὰ θυμίσουμε τὴν περίφημη ρήση τοῦ Buffon «Le style est l'homme même» (*Discours prononcé à l'Académie française*, 25.8.1753), ποὺ φυσικὰ ἦταν γνωστὴ στὸν Κοραῖ (πρβλ. Ἀδαμάντιος Κοραῖς. Ἀλληλογραφία, ὁ.π., Β' τόμ., σελ. 324: ἐπιστολὴ τῆς 9ης Μαΐου 1806 στὸν Ἀλ. Βασιλείου). Ὁ Norden (*Die antike Kunstprosa*, Α' τόμ., Leipzig-Berlin, 1915, σελ. 11), παραπέμποντας σ' αὐτὴ τὴ ρήση τοῦ Buffon θυμίζει καὶ τὴν ἐλληνικὴ παροιμία «οἷος ὁ τρόπος, τοιοῦτος καὶ ὁ λόγος» (Ἀριστείδης, Λογ. 45, Β' τόμ. σελ. 133, ἔκδ. Dindorf· πρβλ. καὶ Πλατ. Πολιτεία, 3, 400).

59. Ὅπως εἶναι γνωστό, στὸν Διαφωτισμὸ ἀνήκει κατεξοχήν ἡ διαπίστωση τῆς στενῆς ἀλληλοσυνάρτησης μεταξὺ τοῦ χαρακτηῖρα τῆς γλώσσας καὶ τοῦ χαρακτηῖρα τοῦ ἔθνους. Κατὰ τὸν

γλωσσικῆς λειτουργίας προσδίδοντάς της ἐθνικῆς διαστάσεις· «ὁλοκλήρου τινὸς ἔθνους ὁ χαρακτήρ ἀπὸ τὴν γλῶσσάν του γνωρίζεται»⁶⁰.

Μέσα σ' αὐτὰ τὰ ἰδεολογικὰ πλαίσια βρίσκει ἄνετη καὶ φυσιολογικὴ τοποθέτηση ἡ βαρυσήμαντη ἐκείνη δήλωση τοῦ Κοραῖ· «Ἡ γλῶσσα εἶν' αὐτὸ τὸ ἔθνος»⁶¹.

Ἡ διαπίστωση αὐτὴ δὲν πηγάζει μόνο ἀπὸ μία σωστὴ γλωσσολογικὴ διάκριση, σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ἡ συλλογικὴ λειτουργία τῆς γλώσσας διαφοροποιεῖται ἀπὸ τὸν ἀτομικὸ χαρακτήρα τοῦ ὕφους· τὸ κυριότερο ἔρρισμα σ' αὐτὴ τὴ θέση βρίσκεται στὸν πατριωτισμὸ τοῦ ἴδιου τοῦ Κοραῖ. Ἡ φράση του, ποὺ ἀναφέραμε παρὰπάνω, ἀνήκει σὲ κείμενο τοῦ 1829· ἡ ἐπανάσταση εἶχε ξεσπάσει νωρίτερα ἀπ' ὅ,τι θὰ ἤθελε ὁ Κοραῖς⁶², καὶ ὁ ἀγώνας βρισκόταν σὲ κρίσιμη καμπή. Ὁ κορυφαῖος φιλόλογος καὶ θερμὸς πατριώτης, πρὸς τὸ τέλος τῆς ζωῆς του, δὲν μποροῦσε νὰ ἀπευθύνει καλύτερη προτροπὴ στὸ μαχόμενο ἔθνος, παρὰ ὑποδεικνύοντας τὴ γλῶσσα ὡς ἀσφαλέστατη καὶ ἀδιαμφισβήτητη πηγὴ γιὰ τὴ συνείδηση τῆς ἐθνικῆς ταυτότητας. Καὶ ἄς μὴν ξεχνοῦμε πῶς, πέντε χρόνια πρὶν, ὁ ἐθνικὸς ποιητής, σ' ἐκείνη τὴ βαρυσήμαντη γλωσσικὴ διακήρυξη ποὺ εἶναι ὁ «Διάλογος», εἶχε ἐκφράσει τὸ πρωτότυπο καὶ ὑψηλὸ σύνθημα «Ἐλευθερία καὶ γλῶσσα».

18ο αἰώνα καταβάλλεται μεγάλη προσπάθεια, κυρίως ἀπὸ τοὺς Γάλλους στοχαστές, νὰ προσδιορισθοῦν τὰ ἐθνικὰ γνωρίσματα κάθε γλώσσας. Ὁ Κονδιλλάκ εἶχε ἀναπτύξει τὴν περιφρημὴ θεωρίαν τοῦ «*génie de langue*», ποὺ κατὰ τὴ γνώμη του, ἔπρεπε νὰ ταυτισθεῖ μὲ τὸ «*génie de la nation*», ἀφοῦ «κάθε γλῶσσα ἐκφράζει τὸ χαρακτήρα τοῦ λαοῦ ποὺ τὴ μιλᾷ». *Essai sur l'origine des connaissances humaines* (*Oeuvres Philosophiques*, ἐπιμ. G. Le Roy, Α' τόμ., Παρίσι, 1947, σελ. 98).

60. Ἐπιστολὴ πρὸς Ἀλ. Βασιλείου, σελ. οα'. Παρόμοια σκέψη διατυπώνεται ἀπὸ τὸν Ν ε ὁ φ. Δ ο ὕ α, *Περὶ τῆς ἐλληνικῆς γλώσσης* (στὸν τόμο Αἰσχίνου τοῦ Σωκρατικοῦ Διάλογοι τρεῖς..., Βιέννη, 1814, σελ. 300) («...παντὸς ἔθνους χαρακτήρ μάλιστα πάντων ἢ γλῶσσα»). Πρβλ. καὶ τὴ φράση τοῦ Ἀνδρ. Θεοτόκη («τὸ ἔθνος... ἐκ μόνης τῆς γλώττης χαρακτηρίζεται») (Κ. Σάθας, *Νεοελληνικῆς Φιλολογίας Παράρτημα*, ὁ.π., σελ. 295).

61. Ἀτακτα, τόμ. δευτ., Παρίσι, 1829, σελ. κα'.

62. Σὲ διάφορα γράμματά του ὁ Κοραῖς ἐκφράζει αὐτὴ τὴ γνώμη του: βλ., π.χ., Ἀδαμάντιος Κοραῖς. Ἀλληλογραφία, ὁ.π., Δ' τόμ. (Ἀθήνα, 1982, σελ. 320)· «Τὸ πρᾶγμα ἤρρισεν ἄωρον εἰς ἔθνος, τὸ ὅποιον δὲν ἔχει ἀκόμη ἀρκετὰ φῶτα νὰ καταλάβῃ τὰ ἀληθῆ του συμφέροντα» (24 Δεκ. 1821), καὶ Ἀδαμάντιος Κοραῖς. Ἀλληλογραφία, ὁ.π., Ε', τόμ. (Ἀθήνα, 1983), σελ. 251· «ἡ ἀποστασία μας, ἂν καὶ κατὰ πάντα δικαία, ἔγινεν ὁμως πρὸ τοῦ πρέποντος καιροῦ... Αὐτὴ τῆς ἀποστασίας ἡ ἀρχὴ ἔδειξε τὸ ἄωρον τῆς ἐπιχειρήσεως... Διὰ τὴν ἄωρον καὶ μωρὰν αὐτῶν (δηλαδή, τῶν ἀρχηγῶν) ταύτην ἐπιχείρησιν ἤθελ' ἀφανισθῇν ὁλότελα ἀπὸ τὴν Ἑλληνικὴν γῆν καὶ αὐτὸ τῶν Ἑλλήνων τὸ ὄνομα, ἂν ἡ θεία πρόνοια δὲν μᾶς ἐσπλαχνίζετο, παραβλέπονσα τὰς ἀφροσύνας μας διὰ τὰς πολλὰς βαρύτερας ἀνομίας τῶν τυράννων μας» (2 Αὐγ. 1825).